

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

5.1 บทสรุป

เนื่องจากวัตถุประสงค์ของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ต้องการที่จะประเมินการตีความพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสกับพุทธศาสนาเถรวาท ที่ผ่านมาระยะหนึ่งได้ มโนทัศน์เรื่องพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสนั้นมีข้อแตกต่างจากพุทธศาสนาเถรวาท เพราะท่านยอมรับความคิดเรื่องปฐมเหตุ (The concept of First Cause) ซึ่งเกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องอสังขัตถกรรมให้มีความหมายคลุมถึงหลักธรรมอย่างอื่นนอกจากพระนิพพานด้วย ในขณะที่นักคิดฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาทไม่ยอมรับความคิดเรื่องปฐมเหตุและส่วนใหญ่มักเห็นและตีความตรงกันว่า เมื่อกล่าวถึงอสังขัตถกรรมมักจะหมายถึงพระนิพพานเท่านั้น การที่พุทธศาสนาปฏิเสธความคิดเรื่องปฐมเหตุ ส่วนหนึ่งมีความสัมพันธ์กับจุดหมายในเชิงจริยศาสตร์ เพราะจุดหมายสูงสุดทางจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาเถรวาทคือ ความหลุดพ้นซึ่งต้องสลายความยึดติด (อุปาทาน) เมื่อเป็นเช่นนี้จึงไม่สอนว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่เที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงทั้งนี้ก็เพื่อสอดคล้องกับจุดหมายสูงสุดดังกล่าวนี้ พระสูตรบางส่วนก็แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่คงที่แน่นอนนั้นเป็นเหตุให้เกิดการยึดเป็นความเห็นที่สั่นคลอนและทวิภูมิขึ้นมา การยึดถือที่ว่านี่พระพุทธรองค์มองว่าเป็นอุปาทานทำให้มีคติและภพอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถหลุดพ้นได้* ความหลุดพ้นตามหลักพุทธศาสนาคือการสลายอุปาทานดับทุกข์ ฟันไปไม่ติดอยู่ใน “สิ่ง” ใด ตัดกระแสการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งเรียกว่าสังสารวัฏ แต่ถ้าเชื่อว่ามีบางสิ่งบางอย่างอยู่เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นมูลการณ์ของสิ่งต่างๆ ความหลุดพ้น

---

*ในที่นี้อาจตั้งคำถามได้ว่า แล้วจะอธิบายอสังขัตถกรรมอย่างไร เพราะในแง่หนึ่ง พุทธศาสนาก็สอนว่ามีอสังขัตถกรรมซึ่งมีคุณสมบัติคือเป็นสิ่งที่อยู่อย่างเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง และการยึดอสังขัตถกรรม เช่นนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาไม่จัดว่าเป็นอุปาทานชนิดหนึ่งหรือ อย่างไรก็ตาม ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น อสังขัตถกรรมมักหมายถึงนิพพาน นิพพานนั้นในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาทหมายถึงการดับกิเลสอย่างสิ้นเชิง ฉะนั้นเมื่อสาวนที่บอกว่าให้ยึดเอานิพพานเป็นเป้าหมาย ไม่ได้หมายถึงการยึดในเชิงอุปาทาน แต่ให้ตั้งเป้าหมายเพื่อจะดับทุกข์และกิเลสให้ได้อย่างสิ้นเชิง (ซึ่งนิพพานมีความหมายอย่างนี้อยู่แล้ว) เพื่อตัดห่วงโซ่แห่งวงจรกรรม-วิบาก อันจะทำให้ดับภพไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป และการที่สอนว่ามีอสังขัตถกรรมที่มีอยู่อย่างเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็มีความหมายเฉพาะคือมุ่งถึงนิพพานที่ดับทุกข์ กิเลส และภพได้อย่างแน่นอนสิ้นเชิง กิเลสค้นหาไม่สามารถกลับมาได้อีก (เพราะอสังขัตถกรรมมักหมายถึงนิพพานอยู่แล้ว) ซึ่งแน่นอนว่าไม่มีอุปาทานใดๆ เหลืออยู่ ฉะนั้น แม้จะมีคำสอนว่ามีอสังขัตถกรรมที่เที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงก็มีความหมายเฉพาะคือมีการดับกิเลสอย่างแน่นอนไม่เปลี่ยนแปลงอยู่ (นิพพาน) - ผู้วิจัย

ตามความหมายที่กล่าวมาก็คงจะเป็นไปไม่ได้และอีกส่วนหนึ่งพุทธศาสนาเถรวาทมีเหตุผลที่ปฏิเสธเรื่องปฐมเหตุอีกประการหนึ่งคือ แนวคิดเรื่องอตฺตา พุทธศาสนาเถรวาทปฏิเสธเรื่องอตฺตา คือไม่ยอมรับว่ามีสิ่งใดที่คงที่เที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ว่าอตฺตานั้นจะมีอยู่ภายนอก (เช่นพระเจ้า) หรือเป็นอตฺตาภายในตัวเรา (เช่นวิญญาณหรือชีวะตมัน) ความเชื่อเรื่องปฐมเหตุก็คือความคิดเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องอตฺตาเพราะเชื่อว่า มีบางสิ่งบางอย่างที่ยั่งยืนเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงสิ่งนี้มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งหลายและเป็นต้นตอที่มาของสิ่งทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่พุทธศาสนาปฏิเสธแนวความคิดเรื่องอตฺตาก็เท่ากับปฏิเสธการมีอยู่ของสิ่งที่เป็นปฐมเหตุด้วย และในอีกส่วนหนึ่ง พุทธศาสนาเถรวาทสอนความจริงแบบเหตุปัจจัย สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นเพราะอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นมีเบื้องหลังคือการอิงอาศัยกันและกันอย่างเป็นเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแก่นแท้ใดๆ ที่มีอยู่เป็นต้นตอที่มาทั้งภายในและภายนอกกระบวนการอิงอาศัยกันและกันนี้ จากตรงนี้ เราจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาเถรวาทไม่รับแนวความคิดเรื่องปฐมเหตุด้วยเหตุผลหลักๆ อยู่สองอย่างคือ แนวความคิดเรื่องอตฺตากับหลักความจริงตามกระบวนการเหตุปัจจัย

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอเรื่องปฐมเหตุของอาจารย์พุทธทาสนั้นอาจชี้ให้เห็นได้ว่า ในท้ายที่สุดอาจนำไปสู่การยืนยันว่ามีอตฺตาบางอย่าง ดังที่เราได้วิเคราะห์กันในบทที่ 4 แต่เราก็ได้เห็นแล้วว่ามิงานส่วนหนึ่งที่ยืนยันว่า อาจารย์พุทธทาสกล่าวถึงเรื่อง อนัตฺตา ไว้เช่นกัน ซึ่งนั้นก็หมายความว่า ท่านก็มีให้เห็นด้วยกับการมีอตฺตา หรือการยืนยันอตฺตา แต่เป็นเพราะเมื่อท่านพูดเรื่องนี้ ท่านไม่ได้อธิบายไว้ชัดว่า “พระเจ้าที่มีใจตัวตน” นี้มีลักษณะเช่นไร พอไม่ชัดเช่นนี้จึงง่ายที่จะทำให้เกิดข้อวิจารณ์ดังกล่าว ดังนั้นการอ่านงานอาจารย์พุทธทาสในเรื่องนี้บางทีเราอาจต้องโยง ไปสู่อีกความคิดอื่นๆ ที่ท่านเสนอด้วยเพราะมิงานส่วนอื่นที่อาจารย์พุทธทาสประกาศว่าไม่ยอมรับเรื่องอตฺตาไว้เช่นกัน แม้ว่างานส่วนหลังนี้มีได้กล่าวถึงเรื่องพระเจ้าไว้เสียแต่อย่างไร แต่ในแง่ของระบบความคิดของท่าน เราก็ไม่ควรละเลยที่จะโยงความคิดหนึ่งไปสู่อีกความคิดหนึ่งที่ท่านเสนอด้วยเมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่เราทำได้ก็แค่เพียงสรุปว่า ท่านยืนยันว่ามีมูลการณ์ของสิ่งทั้งหลาย แต่บอกไม่ได้ว่าเป็นอตฺตาหรือไม่ เหตุผลก็คือว่า เนื่องจากในงานส่วนหลังเราได้เห็นแล้วว่า อาจารย์พุทธทาสอธิบายว่า อสังขตธรรมเป็นอนัตฺตาและปฐมเหตุหรืออทิปปัจจยตาอาจารย์พุทธทาสก็ตีความเป็นอสังขตธรรม ดังนั้น ปฐมเหตุหรืออทิปปัจจยตาในฐานะพระเจ้าย่อมเป็นอตฺตาไม่ได้ และในส่วนประเด็นเรื่องอสังขตธรรมนั้น เราจะเห็นได้ว่า เนื้อหาพระสูตรบางส่วนก็เอื้อต่อการตีความของอาจารย์พุทธทาสเช่นกัน การเสนอเรื่องนี้ของท่านก็วางอยู่บนฐานข้อมูลกัมภีร์ซึ่งท่านตีความเช่นเดียวกันกับที่ฝ่ายนักคิดพุทธศาสนาเถรวาทตีความ

สรุปก็คือเมื่อเราพิจารณาว่าข้อเสนอของอาจารย์พุทธทาสสอดคล้องกับพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่ ถ้าเรามองจากกรอบของฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาท แน่แน่นอนว่างานของอาจารย์พุทธทาสมี

บางส่วนที่แตกต่างกับทัศนะของฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาท ความต่างนั้นต่างอยู่แล้ว แต่ความต่างนั้นก็คงมิได้หมายความว่า จะทำให้อาจารย์พุทธทาสไกลจากคำสอนพุทธศาสนาหรือไม่มีเหตุผลแต่อย่างใด ในทางตรงกันข้าม ถ้าเราใช้กรอบของอาจารย์พุทธทาสเองมอง (หรือประเมิน) พุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยกลับคิดว่า คำตอบคงไม่ต่างกันนัก ผู้วิจัยคิดว่า เราอาจมีวิธีเข้าใจอาจารย์พุทธทาสได้อีกแบบว่า ท่านเป็นนักปฏิรูปที่ดีความคำสอนแตกต่างไปจากพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งก็มีนักคิดหลายๆ ท่านที่คิดเช่นนี้ ข้อเสนอของท่านแม้จะคู่ต่างไปจากความเชื่อหรือความเห็นส่วนใหญ่ แต่นั่นก็เป็นอาจจะเพราะเราใช้กรอบบางอย่าง การคิดนอกกรอบจึงทำให้ดูเหมือนต่างออกไป

ผู้วิจัยคิดว่า เราอาจมีวิธีทำความเข้าใจโน้ตค้นเรื่องพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสนี้ได้เป็นอย่างดี* แม้อาจารย์พุทธทาสจะยอมรับแนวความคิดเรื่องปฐมเหตุแต่ท่านเป็นเพียงเทียบเคียงในแง่บทบาทหน้าที่ของหลักธรรมบางอย่างในพุทธศาสนากับบทบาทหน้าที่ของพระเจ้าว่าเหมือนกันเท่านั้น ท่านคงไม่ได้ต้องการชี้ให้เห็นว่ามีสิ่งนั้นอยู่จริงทางอภิปรัชญา เพราะของสองสิ่งที่มีคุณสมบัติหรือทำหน้าที่คล้ายกันไม่จำเป็นว่าต้องคือสิ่งเดียวกันเสมอไป พระเจ้า (เช่นกฎธรรมชาติหรืออิทัปปัจจยตา) ในทัศนะของอาจารย์พุทธทาสก็เช่นเดียวกันแม้จะมีบทบาทหน้าที่คล้ายกับพระเจ้าแบบเอกเทวนิยม (ที่ท่านเทียบเคียง) ก็ไม่จำเป็นว่าต้องยืนยันความมีอยู่จริงทางอภิปรัชญาเหมือนกัน อย่างไรก็ตาม การที่อาจารย์พุทธทาสเสนอว่าพุทธศาสนาก็สอนเรื่องพระเจ้ายกก็เพื่อให้พุทธศาสนามีแนวคิดบางอย่างที่เป็นสะพานเชื่อมกับศาสนาอื่นๆ ท่านจึงพูดและเทียบเคียงให้เห็นว่า ในพุทธศาสนานั้น น่าจะมีอะไรที่เข้าใจว่าเป็นพระเจ้าได้คือ “กฎธรรมชาติ” หรือ “อิทัปปัจจยตา” เป็นต้นนี้ การที่ท่านเรียกพระเจ้าเป็นปฐมเหตุหรือธรรมะเป็นต้นนี้แปลว่าท่านต้องการเทียบเคียงให้คนนอกศาสนาพุทธเข้าใจว่า ถ้าในศาสนาพุทธจะพูดเรื่องพระเจ้าพูดเป็น “ธรรม” หรือ “กฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจยตา)” นี้ ท่านจึงเพียงแค่นำเอาคำในศาสนาอื่นมาใช้ แต่ความของท่านไม่ได้คิดไปจากพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามวิธีการเสนอมโนทัศน์เรื่องพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสนั้น มีวิธีการคล้ายกับสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงทำไว้ในสมัยพุทธกาล แต่ท่านทำต่างไปเล็กน้อย คือพระพุทธเจ้าเมื่อพระองค์เผยแผ่คำสอน บางครั้งพระองค์เก็บคำไว้แต่เปลี่ยนความหมาย ตัวอย่างก็เช่น คำว่า “ทิส ๖” เดิมทีในศาสนาพราหมณ์ถือว่าเป็นการเช่นไหว้หรือบูชาัญญแก่เทพเจ้าทั้งหลาย แต่พระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนความหมายใหม่เป็นการปฏิบัติและแสดงความเคารพแก่บุคคลหกประเภทมีพ่อแม่ เป็นต้น วิธีการของพระองค์ก็คือทรงเก็บคำไว้แต่เปลี่ยนความหมาย ตัวอย่างที่ชัดเจนอีกเรื่องหนึ่งสำหรับแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการทางภาษา

* วิธีเข้าใจแบบนี้ไม่ได้ปฏิเสธว่า ไม่มีความต่างระหว่างอาจารย์พุทธทาสกับนักคิดพุทธศาสนาเถรวาท แต่ยอมรับว่า ความต่างนั้นมีอยู่แล้ว แต่ความต่างนี้เป็นเพราะท่านมีวิธีการทำความเข้าใจและตีความคำสอนหรือคัมภีร์ที่ต่างไปจากพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งท่านก็ได้กระทำภายใต้การเปิดโอกาสทางปัญญาที่พระพุทธเจ้าทรงแนะไว้ให้ใช้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบสิ่งที่พระองค์สอนดังที่ตรัสไว้ใน กาลามสูตร เป็นต้น - ผู้วิจัย

สำหรับสื่อสารให้คนที่มีความเชื่อทางศาสนาต่างจากพระองค์เข้าใจและยอมรับคำสอนของพระองค์ได้ง่ายก็คือเรื่องที่คริสต์ไว้ในเดวิดฮุคที่เราพิจารณาผ่านมาแล้ว ในพระสูตรนั้นทรงเริ่มต้นด้วยเรื่องพรหม พรหมนั้นพวกพราหมณ์เชื่อว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรมในศาสนาของตน ทรงวิเคราะห์และตั้งคำถามว่าพรหมตามที่พราหมณ์สอนกันต่อๆมานั้นควรเชื่อว่ามีอยู่จริงไหม เมื่อทรงแสดงจนอีกฝ่ายเห็นว่าพรหมตามที่ตนเชื่ออยู่นั้นไม่น่าจะมีจริง ก็คริสต์เป็นท่านองว่า (ข้อความในเครื่องหมายคำพูดต่อไปนี้ผู้วิจัยเรียบเรียงเอง พระพุทธองค์ไม่ตรัสออกมาตรงๆเช่นนี้ แต่ใจความในพระสูตรทำให้เราสามารถเขียนได้ดังนี้) “ท่านอยากจะพบพรหมชนิดที่มีตัวตนจริงๆไหม ในศาสนาของเราที่สอนเรื่องพรหมนะ และพรหมที่ศาสนาเราสอนนี้มีวิธีตรวจสอบว่ามีอยู่อย่างชัดเจน ท่านลองมาพิสูจน์ดูซิ” ข้อความที่ทรงยืนยันว่าในพุทธศาสนาสอนเรื่องพรหมนั้นเราไม่ควรเข้าใจว่าพุทธศาสนาสอนเรื่องพรหมจริงๆ พรหมในที่นั้นเป็นคนละเรื่องกับพรหมในความหมายอย่างเทวนิยม พรหมที่คริสต์ถึงหมายถึงผลทางใจซึ่งอาจมีได้หลายระดับ ผลเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดตามมาเมื่อบุคคลปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา ผลเหล่านี้แหละที่ทรงเรียกว่าพรหม

อาจารย์พุทธทาสอาจใช้วิธีเดียวกันนี้ในการนำเสนอความคิดเรื่องพระเจ้า อาจารย์พุทธทาสเริ่มต้นด้วยการวิจารณ์แนวคิดเรื่องพระเจ้าอย่างที่เป็นบุคคลว่าไม่น่าเชื่อถือ แล้วท่านก็เสนอว่ามีพระเจ้าอยู่แบบหนึ่งที่น่าเชื่อถือกว่า แล้วท่านก็อธิบายรายละเอียดของพระเจ้าแบบนี้ จากนั้นท่านก็แสดงว่าพระเจ้าอย่างอื่นที่จริงก็มีอยู่ในทุกศาสนารวมทั้งพุทธศาสนาด้วย จะเห็นว่าวิธีที่อาจารย์พุทธทาสทำนั้นก็เป็นการเดียวกันกับที่พระพุทธองค์ทรงใช้ มองในแง่นี้ เราไม่เห็นว่ แนวความคิดของอาจารย์พุทธทาสจะแตกต่างจากพุทธศาสนาเถรวาทแต่อย่างใด แม้อันเรื่องหลักกรรมก็จะจะไม่ขัดแย้งกับพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสแต่ประการใด เพราะพระเจ้าในทัศนะของอาจารย์พุทธทาสก็คือกฎธรรมชาติหรือกฎแห่งกรรมนั่นเอง การเชื่อในกฎธรรมชาติที่เรียกว่าพระเจ้าของท่านก็คือการเชื่อและปฏิบัติตามกฎแห่งกรรม มิได้นำไปสู่ “อภิวาท” ที่พุทธศาสนาเถรวาทปฏิเสธแต่ประการใด

การเข้าใจแบบนี้จึงทำให้มี โน้ตสน์เรื่องพระเจ้าของอาจารย์พุทธทาสเป็นเรื่องของการตีความคำสอนใหม่ (Reinterpretation) โดยให้เหมาะกับยุคสมัยหรือบริบททางสังคมในการเผยแพร่คำสอน เป็นการนำคำสอนในชั้นกัมภีร์มาตีความใหม่ วิธีการเช่นนี้จึงทำให้นักคิดหลายท่านอย่าง D.K.Swearer¹ เองก็ตี P.A.Jackson² เองก็ตี มองว่าอาจารย์พุทธทาสเป็นนักปฏิรูปพุทธศาสนา

¹ D.K. Swearer. *Bhikkhu Buddhadasa and the Buddhist Reformation in Thailand*. (Colombo: Ecumenical Institute for Study and Dialogue, 1981).

เดรวาทในประเทศไทยที่มี วิธีคิด วิธีอธิบายและวิธีการเผยแพร่คำสอนที่แตกต่างจากพุทธศาสนา เดรวาทซึ่งถูกมองว่าเป็นอนุรักษนิยม การตีความเช่นนี้จะว่าไปแล้ว อาจารย์พุทธทาสก็ดำเนินการตาม วิธีการที่พระพุทธรองค์ได้ทรงกระทำตามที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ ทั้งยังสอดคล้องกับสิ่งที่ทรง แนะนำไว้ในโอกาสทางปัญญาพิจารณาตรวจสอบก่อนที่จะเชื่อดังที่ตรัสไว้ในกาลามสูตรเป็น ดัน

5.2 ข้อเสนอแนะ

ในมุมมองด้านปรัชญาศาสนา เนื่องจากการเสนอเรื่องพระเจ้านี้ อาจารย์พุทธทาสมีจุดหมาย นำบางอย่าง จุดหมายที่ว่านี่ก็คือ ข้อเสนอของท่านนั้นในท้ายที่สุดซึ่งบ่งหรือชี้ นำไปสู่ข้อสมมุติฐาน (Assumption) ว่า ทุกศาสนามีความจริงเดียวกัน ความจริงที่ว่านี่ก็คือมโนทัศน์เรื่องพระเจ้าที่ท่าน เสนอนั่นเอง การตีความเรื่องพระเจ้าของท่านจึงมุ่งไปสู่จุดหมายที่ว่านี่ การตีความเช่นนี้ก่อให้เกิด คำถามอย่างหนึ่งว่า สังฆธรรมทุกศาสนาเหมือนกันจริงหรือไม่ เมื่อเราดูจากวัตถุประสงค์ในการ เปรียบเทียบระหว่างศาสนาของอาจารย์พุทธทาสนั้น ดูเหมือนอาจารย์พุทธทาสจะมีสิ่งที่อยู่ในใจ บางอย่างว่า การทำให้ศาสนาที่ต่างกันให้เป็นศาสนาเดียวกันทั้งหมด เป็นเงื่อนไขที่ทำให้ศาสนิก ทั้งหลายอยู่อย่างสงบสุขได้ เงื่อนไขนี้แปลว่า ต่อไปเราจะอยู่ร่วมกันท่ามกลางความแตกต่างมิได้ หรือไม่ เพราะถ้าเราจะอยู่ร่วมกับคนอื่นก็แค่โดยเงื่อนไขดังที่ท่านเสนอนั้น ทุกศาสนาต้องมีความ จริงเดียวกัน* แต่ยังมีทัศนะบางส่วน ที่ยืนยันว่า มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันในระหว่างศาสนาได้ด้วย ความเมตตาต่อกัน เป็นอยู่ได้ในท่ามกลางความแตกต่าง มนุษย์กับมนุษย์แม้ต่างศาสนากันก็สัมพันธ์ กันได้ด้วยเมตตาไมตรี แต่สังฆธรรมมนุษย์ต้องให้เป็นเรื่องสังฆธรรม ตรงไปตรงมาตามความจริง มนุษย์จะโอนอ่อนผ่อนหรือปรับสังฆธรรมเข้ากับความต้องการของตนเองไม่ได้ แต่จะต้องพุ่งตรง เข้าไปถึงตัวสังฆธรรมเอง ตามความจริงที่มันเป็น เพราะไม่แน่ว่าสังฆธรรมแต่ละศาสนาคือ สังฆธรรมเดียวกัน ประเด็นนี้เป็นประเด็นทางปรัชญาศาสนา ที่เป็นข้อถกเถียงกันอยู่ระหว่างเอก นิยมทางศาสนากับพหุนิยมทางศาสนา น่าจะมีการศึกษาวิจัยต่อไปว่า ทัศนะของอาจารย์พุทธทาส กับเอกนิยมทางศาสนา (ซึ่งเชื่อว่า แต่ละศาสนาต่างก็มีแก่นแท้คือความจริงเดียวกัน) มีความ

² Peter A. Jackson. *Buddhadasa: Theravada Buddhism and Modernist Reform in Thailand*. (Chiang Mai: Silkworm Books, 2003).

* ประเด็นนี้ รศ. ดร. สุวรรณา สดอานันท์ ได้เคยวิจารณ์ไว้ และผู้สนใจโปรดดูข้อวิเคราะห์การถกเถียง ระหว่างเอกนิยมทางศาสนากับพหุนิยมทางศาสนาได้ใน สุวรรณา สดอานันท์. *ศรัทธากับปัญญา* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545).

เป็นไปได้มากน้อยแค่ไหน ซึ่งจะโยงไปถึงข้อถกเถียงจากฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับเอกนิยมทางศาสนา
คือพวกพหุนิยมด้วย.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย